

Думку Грушевського про «підготовчу стадію» розвитку давньоруської літератури знаходимо і в працях сучасних істориків культури та літератури, хоч тлумачиться така стадія по-різному: Див.: *Лихачев Д. С.* Возникновение русской литературы. М.; Л., 1952. С. 14—24; *Жуковська Л. П.* Гіпотези і факти про давньоруську писемність... С. 11—16.

Викладене далі парадоксальне спостереження Грушевського про найвищий розквіт літератури Київської Русі в період «політичного занепаду Києва, економічного занепаду Подніпров'я» перегукується з відомим міркуванням К. Маркса про парадокси невідповідностей у процесах розвитку мистецтва та соціально-економічних: *Маркс К.* Вступ: З економічних рукописів 1857—1858 років // *Маркс К., Енгельс Ф.* Твори. К., 1963. Т. 12. С. 692—694.

Твердження українського історика, що Новгород репрезентував «четверту східнослов'янську народність», знаходить підтримку в цитованій вище праці видатного російського лінгвіста М. С. Трубецького, який встановив існування на Русі в «період 1164—1282» чотирьох «діалектних груп», одна з котрих — північноруська (*Трубецкой Н. С.* О звуковых изменениях русского языка... С. 160—161).

Методологічно важливі положення викладено в кінцевій частині розділу. При всьому бажанні розрізнити протоукраїнські і проторосійські культурні явища Грушевський спочатку доводить можливість залучення до вивчення національно «анонімного» і навіть північно-східного матеріалу, а потім демонструє в часи Кипріяна і Цамблака «останню спільну культурну хвилю», яка ретроспективно свідчить про ще більш ґрунтовну культурну спільність «земель українських, великоруських, білоруських» за часів Київської Русі.

«О Законі і Благодаті»

У тексті розділу згадуються, а в примітках даються посилання на праці: Памятники духовной литературы времен великого князя Ярослава I: Прибавления к Творениям св. отцов в русском переводе. М., 1844. Ч. 2. С. 1—91 (видавець — О. В. Горський); *Жданов И. Н.* Слово о законе и благодати и Похвала кагану Владимиру // *Жданов И. Н.* Соч. СПб., 1904. Т. 1. С. 1—80; *Никольский Н. К.* Материалы для истории древнерусской духовной письменности // Сб. ОРЯС. 1907. Т. 82. № 4. С. 28—55; *П. [етровский] М.* Иларийон, митрополит Киевский, и Доментян, иеромонах Хиландарский: Библиографическая заметка // Изв. ОРЯС. 1908. Т. 13. Кн. 4. С. 81—133; *Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908.

Новітні видання пам'ятки: *Білецький.* Хрестоматія... С. 44—47 (уривки за виданням О. В. Горського); *Розов Н. Н.* Синодальный список сочинений Иларийона — русского писателя XI в. // *Slavia.* Прага, 1963. Роф. 31. Р. 141—175; *Молдован А. М.* Слово о законе и благодати Иларийона. К., 1984.

Довідкова література: *Махновець.* Давня... С. 65—68; Словарь XI—XIV... С. 198—204.

Авторство Іларіона вважається нині безперечним. Що ж до часу створення «Слова», то М. М. Розов вважає, що воно було вперше проголошено Іларіоном у 1049 р. на честь завершення будівництва київських оборонних споруд (*Розов Н. Н.* Синодальный список... С. 148). Якщо прийняти цю дату, то Іларіон був тоді священиком.

Основна й найбільш цінна частина розділу — перший в історії українського літературознавства ґрунтовний аналіз художніх особливостей «Слова». В останні десятиріччя до цього кола питань вивчення пам'ятки зверталися, досліджуючи її ритміку, К. Тарановський та Л. І. Сазонова. Перший розглядає її як прояв віршової будови твору (*Тарановський К. Формы общеславянского и церковнославянского стиха в древнерусской литературе XI—XIII вв. // American contributions to the Sixth International Congress of Slavists. The Hague, 1968. P. 377—379*), російська ж дослідниця вбачає тут явища ритмічної прози (*Сазонова Л. И. Принципы ритмической организации в произведениях торжественного красноречия старшей поры // ТОДРЛ. 1974. Т. 28. С. 35—46*). Н. С. Демкову вивчення повторів у художній системі «Слова» виводить на цікаві відкриття в ідеологічній «шарі» пам'ятки: втілення ідеї Роду, уявлення Іларіона про зв'язки Єрусалима, Константинополя й Києва (*Демкова Н. С. Поэтика повторов в древнеболгарской и древнерусской ораторской прозе X—XIV веков // Вестн. Ленингр. ун-та. 1988. Вып. 2, № 16. С. 26—31*).

Спробу уточнити візантійські літературні витoki «Слова» див.: *Молдован А. М., Юрченко А. И. «Слово о законе и благодати» Илариона и «Большой Апологетик» патриарха Никифора // Герменевтика древнерусской литературы XI—XVI века. М., 1989. С. 5—18. Про вплив «Слова» на «пізніші писання» є спеціальні праці: *Никольская А. Б. Слово митр. киевского Илариона в позднейшей литературной традиции // Slavica. Praha, 1928—1929. Roč. 7. P. 549—553; 853—870; Розов Н. Н. Из наблюдений над историей текста «Слова о законе и благодати» // Ibid. 1966. Roč. 35. P. 365—379.**

Морально-дидактична література доби. Анонімні твори. Феодосій печерський, Яков, Мономах

Запропонована на початку розділу дещо несподівана оцінка «Слова о Законі і Благодаті» як «твору штуки для штуки» заперечується вже словами самого Грушевського про той «щирий пафос патріотизму», який переймає весь твір.

Розгляд анонімних творів Київської доби історик починає з «Слова нькогого христолюбца и ревнителя по правой вѣрѣ». Після виходу в світ праці Грушевського нові видання та текстологічні дослідження цієї пам'ятки не з'являлися. Окрім праць щодо «зародження і розвитку антицерковної ідеології», багатий матеріал «Слова» використано в серйозній монографії Х. Ловмянського: *Łowmiański H. Religia słowian i jej upadek: W. VI—XII. Warszawa, 1979. S. 134—151. Довідкова література: Словарь XI—XIV... С. 428—429.*

Авторство Феодосія Печерського щодо поученія «о казнях божіих» й зараз лишається сумнівним. Авторитетні сучасні видання: *Еремич И. И. Из истории древнерусской публицистики XI века: Послание Феодосия Печерского к князю Изяславу Ярославичу о латинянах // ТОДРЛ. М., Л., 1935. Т. 2. С. 21—38; Его же. Литературное наследие Феодосия Печерского // ТОДРЛ. 1947. Т. 5. С. 159—184. Довідкова література: *Махновець. Давня... С. 187—192; Словарь XI—XIV... С. 457—459.**

Зацеплене в подальшому викладі питання про літературну спадщину «мніха Іакова» й досі лишається заплутаним. Після знахідки С. Смирновим списку послання до князя Дмитра кінця XV ст., в якому зазначено по батькові адресата («Борисовичу»), останній був ототожнений з ростовським князем Дмитром Борисовичем (1253—1294). Ос-

танне видання (з паралельним російським перекладом): Послание Якова-черноризца к князю Дмитрию Борисовичу (Подгот. текста, пер. и коммент. В. В. Колесова // ПЛДР: XIII в. С. 456—563, 610—612. Довідкова література: *Махновець*. Давня... С. 62—65; Словарь XI—XIV... С. 191—193.

Останнє видання комплексу творів Володимира Мономаха: Повесть врем'яних літ: Літопис (За Іпатіївським списком). С. 352—382 (з паралельним українським перекладом). Український переклад комплексу див. також *Мономах Володимир*. Поучення / Пер. Леонід Махновець // Пам'ятники України. К., 1986. № 3. С. 27—37 (передруковано: Літопис Руський (За Іпатіївським списком) переклав Леонід Махновець. К., 1989. С. 454—464). Головні дослідження: *Романов Б. А.* Люди и нравы Древней Руси. Л., 1947. С. 165—177; *Данилов В. В.* «Октавий» Минущия Флавия и «Поучение» Владимира Мономаха // ТОДРЛ. 1947. Т. 5. С. 97—107; *Лихачев Д. С.* Етическая система на Владимир Мономах // Език и литература. София, 1966. № 4. С. 1—16; *Копрева Т. Н.* К вопросу о жанровой природе «Поучения» Владимира Мономаха // ТОДРЛ. 1972. Т. 27. М., С. 94—108.

Довідкова література: *Махновець*. Давня... С. 32—35; Словарь XI—XIV... С. 98—102.

У примітках до розділу згадуються такі публікації: Слова и поучения, направленные против языческих верований и обрядов // *Летописи русской литературы и древностей*, изд. Н. Тихомировым. М., 1863. С. 82—112; *Памятники древнерусской церковно-учительной литературы: Поучения против язычества и народных суеверий* / Под. ред. А. И. Пономарева. СПб., 1897. Вып. 3; *Соболевский А. И.* Два русских исчисления с именем Григория // *Изв. ОРЯС*. 1907. Т. 12, кн. 1. С. 250—262.

Агіографічні писання

На початку розділу відчутно бракує загальних відомостей про жанр агіографії взагалі та основні типи вітчизняних житій. Цей матеріал можна знайти в таких працях: *Ключевский В. О.* Курс лекций по источниковедению // *Ключевский В. О.* Соч.: В 8 т. М., 1959. Т. 6. С. 65—80; *Еремин И. П.* Лекции по древней русской литературе. Л., 1968. С. 13—15.

Питання про авторство творів, названих тут «Пам'яттю та похвалою Володимиру» та «Сказанням і похвалою стратотерпцю святому мученику Борису і Глебу», залишається нерозв'язаним і досі, при цьому щодо Сказання авторство Іакова тепер рішуче заперечується, а в науковому обігу воно дістало найменування «анонімного».

У першій примітці посилання на працю: *Соболевский А. И.* *Памятники древнерусской литературы, посвященные Владимиру Святому* // *ЧИОНЛ*. К., 1888. Кн. 2. С. 7—68.

Текст пам'ятки, що його приготував до друку С. О. Богуславський, був згодом опублікований: *Богуславский С. А.* К литературной истории «Памяти и похвалы князю Владимиру» // *Изв. ОРЯС*. 1925. Т. 29. С. 105—159. Видання за найдавнішим списком: *Зимин А. А.* *Память и похвала Иакова Мниха и Житие князя Владимира по древнейшему списку* // *Краткие сообщения Ин-та славяноведения АН СССР*. М., 1963. № 37. С. 66—75. З новіших досліджень наведемо: *Фетодов Г. П.* *Канонизация святого Владимира* // *Владимирский сборник*. Белград, 1939. С. 188—196; *Тихомиров М. Н.* *Начало русской историографии* // *Тихоми-*

ров М. Н. Русское летописание. М., 1979. С. 61—62. Довідкова література: *Махновець*. Давня... С. 62—65; *Словарь XI—XIV...* С. 288—290.

«Сказання про Бориса і Гліба» є одним з найраніших творів давньоруської літератури, за останні десятиріччя привертало увагу багатьох дослідників як вітчизняних, так і закордонних. Взагалі вивчення твору поживалося після наукового його видання С. О. Богуславським: *Богуславський С. Україно-руські пам'ятки XI—XVIII вв. про князя Бориса та Гліба: Розвідка й тексти*. К., 1928. С. 1—43. Скорочений передрук див.: *Білецький*. Хрестоматія... С. 53—61. Найдавніший, Успенський список пам'ятки виданий у складі лінгвістичної публікації всього збірника: *Успенский сборник XI—XIII вв./Изд. подгот. О. А. Князевская, В. Г. Демьянов, М. В. Ляпон. М., 1971. С. 42—43*. Видання з паралельним російським перекладом: *Сказание о Борисе и Глебе / Подгот. текста, пер. и коммент. Л. А. Дмитриева // ПЛДР. Начало русской литературы: XI—нач. XII в. М., 1978. С. 278—303; 451—456*.

Що ж до питань вивчення пам'ятки, які порушені тут Грушевським, то вони вирішувалися по-різному. Л. Мюллер вважає, що вже 1019 р. при дворі Ярослава виникла сага про вбивство Бориса і Гліба та про боротьбу Ярослава із Святополком. Ярославом же було доручено митрополитові Івану скласти розповідь про ці події, що й було зроблено грецькою мовою. Ці два тексти разом із усними переказами й були використані авторами пам'яток про Бориса і Гліба. (*Müller L. Studien zur altrussischen Legende der heiligen Boris und Gleb // Zeitschrift für slavische Philologia. 1952. Bd. 23. S. 60—77; 1956. Bd. 25. S. 329—363; 1959. Bd. 27. S. 274—322; 1962. Bd. 30. S. 14—44*).

Якщо згаданий грецькомовний мученик таки існував, він не відбився в грецькій агіографії. До речі, й відома приписка у грецькому пергаментному синаксарі XII ст., що зроблена була в Сурожі під 24 липня й фіксувала пам'ять Бориса і Гліба, мала, як це переконливо показав Г. В. Абгарян, вірменське джерело: *Абгарян Г. В. К проблеме предполагаемой греческой версии «Сказания о Борисе и Глебе» // Русская и армянская средневековые литературы. Л., 1982. С. 235—254*.

М. М. Ільїн намагався довести, що «Сказання являє собою первісну літературну обробку фольклору про Бориса і Гліба, яка виникла близько 1072 р. У творі, на його думку, залишилися сліди впливу житій чеських святих X ст. Людмили й Вячеслава (*Ильин Н. Н. Летописная статья 6523 года и ее источники: Опыт анализа. М., 1957*).

Вважаючи, як і М. М. Ільїн, що «Сказання» було складене в Києво-Печерському монастирі, А. В. Поппе зосередив увагу на критиці текстологічних побудов своїх попередників; зокрема, він переконливо, як на наш погляд, довів, що культ Бориса і Гліба не міг виникнути раніше останніх років княжіння Ярослава і, в усякому разі, до створення «Слова о Законі і Благодаті» (1049—1050): *Поппе А. В. О роли иконографических изображений в изучении литературных произведений о Борисе и Глебе // ТОДРЛ. 1966. Т. 22. С. 24—45; Poppe A. Opowieść o męczeństwie i cudach Borysa i Gleba: Okoliczności i czas powstania utworu // Slavia Orientalis. 1969. Roczn. 18, № 3. S. 267—292; № 4. S. 359—382*.

Що ж до проблеми художньої своєрідності твору, якій приділяє найбільшу увагу Грушевський, то її розглядав І. П. Ерьомін. Дослідник відзначив, зокрема, «акварельність» зворушливого образу юнака Гліба, широкое застосування внутрішнього монологу, умовні форми художнього часу, «внутрішню вірогідність» подій, що їх відтворює автор: *Ерьомин И. П. «Сказание» о Борисе и Глебе // Ерьомин И. П. Литература Древней Руси: Этюды и характеристики. М.; Л., 1966. С. 18—27*. Див. також: *Адрианова-Перетц В. П. Сюжетное повествование в житийных*

пам'яток XI—XIII вв. // Истоки русской беллетристики. С. 88, 92—96.

Згаданий у перекладеному Грушевським «чуді» Бориса і Гліба «старшина кліриків» Лазар, на думку М. М. Вороніна, згодом став єпископом Переяславським і написав Сказання між 1115 і 1117 р.: *Воронин Н. Н.* Анонимное сказание о Борисе и Глебе, его время, стиль и автор // ТОДРЛ. 1957. Т. 13. С. 11—56. Критику цієї гіпотези див., зокрема: *Дмитриев Л. А.* Сказание о Борисе и Глебе // Словарь XI—XIV... С. 403—404. Окрім названої статті (С. 398—408), літературу питання див.: *Махновець.* Давня... С. 51—56.

Літописна повість про Печерський монастир

На відміну від Києво-Печерського патерика (див. нижче) літописні записи про Печерський монастир не викликали в останні десятиріччя особливої зацікавленості у дослідників. Проте можна відзначити, що здогадка О. О. Шахматова про авторство Никона (*Шахматов А. А.* Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908. С. 423—460) — в контексті його загальної концепції розвитку літописання — була прийнята і розвинута М. Д. Присольковим (*Присольков М. Д.* История русского летописания XI—XV вв. Л., 1940. С. 24—26, 31—33) і Д. С. Лихачовим (*Лихачев Д. С.* Русские летописи и их культурно-историческое значение. М.; Л., 1947. С. 82—93).

Розділ містить уривок першого перекладу цього твору українською мовою. Тепер маємо повні переклади, зокрема: *Повість врем'яних літ...* С. 246—259 (давньоруський текст і український переклад).

Нестор

Краще видання Чтенія о житті Бориса і Гліба: *Богуславський С.* Україно-руські пам'ятки XI—XVIII вв. про князів Бориса та Гліба... С. 179—206. Питання про час написання Нестором цього житія лишається спірним. Датування О. О. Шахматова, яке приймає Грушевський, у наш час захищає лише А. В. Поппе: *Poppe A.* Chronologia utworobw Nestora hagiografa // Slawia Orientalis. 1965. Roc. 14, № 3. S. 287—305. Більшість дослідників нині датують Чтеніє початком XII ст.

Деякі спостереження над художньою формою Чтенія див.: *Еремін І. П.* Лекции по древней русской литературе. С. 21—23; *Фрейданк Д.* Повторы и их функции в Чтении о Борисе и Глебе // Проблемы культурного наследия. М., 1985. С. 57—64.

Другий твір Нестора, Житіє Феодосія Печерського, датують зараз тим же часом, що й Чтеніє о житті Бориса і Гліба — початком XII ст. Сучасні видання: *Успенський сборник...* С. 71—135; *Житіє Феодосія Печерського / Подгот. текста, пер. и коммент. О. В. Творогова // ПЛДР: XI — начало XII в. М., 1978. С. 304—391; 456—459* (з паралельним російським перекладом). Англійський та німецький переклади вказані в праці: *Творогов О. В.* Нестор // Словарь XI—XIV... С. 277. Українського перекладу немає.

Розглядаючи цей твір Нестора головним чином з боку колізії «слідування літературним взірцям — реалії», Грушевський надто суворо, як на нашу думку, оцінює його художній рівень. У наш час художні особливості Житія Феодосія розглянуті в працях: *Адрианова-Перетц В. Я.* Задачи изучения «агиографического стиля» Древней Руси // ТОДРЛ. Т. 20. С. 46—51; *Еремін І. П.* К характеристике Нестора как писателя // *Еремін І. П.* Литература Древней Руси... С. 28—41. Ф. Сіфкес до-

слдлив композицію твору (*Siefkes F. Zur Form des Žitije Feodosija. Berlin; Zürich, 1970*), П. Бьортнес — один із композиційних прийомів (*Börtnes J. Frame Technique in Nestor's «Life of St. Theodosius» // Scando-Slavica. Copenhagen, 1967. T. 13. P. 5—16*).

Чуда св. Миколая

У примітці до розділу є посилання на публікації: *Соболевский А. И. Материалы и исследования... С. 167—177*; *Леонид. Посмертные чудеса святителя Николая, архиепископа Мирликийского чудотворца: Памятник древней русской письменности XI в./ Труд Ефрема, еп. Переяславского (по пергаментной рукописи исхода XIV в. библиотеки Троице-Сергиевой лавры, № 9. СПб., 1888 (ПДПИ, № 72); Памятники старинной русской литературы, изд. гр. Г. Кушелевым-Безбородко / Под ред. Н. Костомарова. СПб., 1860. Вып. 1—2. С. 71—74.*

«Чуда св. Миколи» після виходу в світ праці Грушевського не вивчалися, див.: *Творогов О. В. Житие Николая Мирликийского // Словарь XI—XIV... С. 168—172.* Фольклорист Б. О. Успенський дослідив трансформацію образу Миколи в Північній Русі, встановивши, зокрема, перенесення на нього деяких ритуальних функцій та зовнішніх рис бога Велеса (Волоса) і його тваринних епіфаній та формування з Миколи так званого «російського Бога» — протиставленого, між іншим, українському Георгію («русському Юрку»): *Успенский Б. А. Филологические разыскания в области славянских древностей: Реликты язычества в восточнославянском культе Николая Мирликийского М., 1982.*

Паломник Данила ігумена. В наш час твір ігумена Данила, як і твори його послідовників, відносять до чітко визначеного окремого жанру — хождній. Див., зокрема: *Данилов В. В. О жанровых особенностях древнерусских хождений // ТОДРЛ. 1962. Т. 18. С. 21—37; Прокофьев Н. И. Русские хождения XII—XV вв. // Литература Древней Руси и XVIII в. М., 1970. С. 9—13.*

Повного друкованого українського перекладу Хождіння поки що немає. Тим часом два французькі, німецький та англійський переклади були видані в XIX ст. Уривки давньоруського тексту: *Білецький. Хрестоматія... С. 76—79.* Новітнє видання з паралельним російським перекладом: *Хождение игумена Даниила / Подгот. текста, пер. и коммент. Г. М. Прохорова // ПЛДР: XII век. М., 1978. С. 24—115; 627—645.* Довідкова література: *Махновець. Давня... С. 42—45; Словарь XI—XIV... С. 109—112.*

Письменство історичного характеру

На початку розділу Грушевський викладає стислу, але багату думкою програму дослідження літературного боку давнього літописання, пропонує методико, що має нейтралізувати такі несприятливі для естетичного вивчення його риси, як анонімність, вплив агіографії, а також поганий стан збереження рукописної традиції. Одна з головних ідей цієї програми: історична проза Київської доби створювалася в формі «окремих переказів, поетичних творів, повістей, записок», а великі літописні компіляції є подальшим етапом її розвитку, узагальнення. Отже, дослідник мусить позбавитися гіпнотичного впливу підсумкових форм літописної творчості.

У примітці Грушевський наводить «останні слова» О. О. Шахматова — дослідника літописання. Згодом видані були ще такі праці: